(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयाचे मराठीमध्ये भाषांतर)

सर्वोच्च न्यायालय अहवाल (१९९६) २ एस. सी. आर. (पान क्र. ६९-७४)

दिवाणी अपील क्र. ३२१६-१७/१९९६

हरियाणा राज्य विद्युत मंडळ

विरुद्ध

नरेश तनवर आणि इतर वगैरे वगैरे.

२ फेब्रुवारी, १९९६

[जी. एन. रे आणि एस. बी. मजमुदार, जे.जे.]

सेवा कायदा :

अनुकंपा तत्वावर नेमणुक - कुटुंबामधील कमावत्या व्यक्तीच्या अचानक मृत्यूमुळे आकस्मिक उद्भवलेल्या आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी उपाय - अनुकंपा तत्वावर नेमणुक प्रदीर्घ वाजवी कालावधीनंतर - मान्य करण्यात येऊ नये.

दिवाणी अपिलीय अधिकार क्षेत्र : दिवाणी अपील क्र. ३२१६-१७/१९९६.

सी.डब्ल्यू.पी.क्र.४७२२/१९९३ मधील पंजाब व हरयाणा उच्च न्यायालयाच्या १४.९.९४ च्या न्यायनिर्णय व आदेशावरून.

के. के. जैन, अजय जैन, शशी भूषण आणि प्रमोद दयाळ यांनी अपीलकर्त्याची बाजू

मांडली.

राजेश शर्मा यांनी सी.ए. क्र. ३२१७/९६ मधील अपीलकर्ते गुडवील इंदिवर यांची बाजू मांडली.

टी. एन. सिंग आणि बी. एम. शर्मा - प्रतिवादी.

सी.ए. क्रमांक ३२१७/९६ मध्ये प्रतिवादीसाठी बलवंतसिंग मलिक व कुसुम सिंग.

न्यायालयाचा खालील आदेश देण्यात आला :

अनुमती दिली.

पक्षकारांचे अभ्यासू वकील यांचे म्हणणे ऐकले. या दोन्ही प्रकारणांमध्ये हरियाणा राज्य वीज मंडळाच्या मयत कर्मचाऱ्याच्या वारसदाराच्या अनुकंपा तत्वावरील नोकरीचा प्रश्न विचारात घेणे आवश्यक आहे. एसएलपी (सी) क्रमांक ७८७८/९५ शी संबंधित पहिल्या प्रकरणात हरियाणा राज्य विद्युत मंडळाच्या माजी कर्मचाऱ्याचा १८.११.८० रोजी मृत्यू झाला. मयत-कर्मचाऱ्याच्या विधवेने इतर गोष्टींसह अर्ज केला व त्यात नमूद केले की, तिने लग्न केले नव्हते आणि तिला तीन अल्पवयीन मुले होती, त्यापैकी सर्वात मोठी १९७२ मध्ये जन्मली होती. मयत कर्मचाऱ्याच्या कुटुंबातील संकटग्रस्त सदस्याला दिलासा देण्यासाठी कुटुंबातील विधवेला सध्याच्या परिपत्रकानुसार सानुग्रह अनुदान रक्कम देण्यात येत होती. १९९२ मध्येच प्रतिवादी-मयत-कर्मचाऱ्याचा मुलगा नरेश तनवर यांच्या आईने निवेदन दिले होते की, तोपर्यंत मुलगा सज्ञान झालेला असल्याने त्याला अनुकंपा तत्त्वावर नियुक्ती देण्यात यावी. मात्र, हे निवेदन फेटाळण्यात

आले आणि त्यामुळे पंजाब आणि हरयाणा उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल करण्यात आली आणि या निर्णयाद्वारे उच्च न्यायालयाने प्रतिवादी नरेश तनवर यांना अशी अनुकंपा तत्वावर नियुक्ती देण्यात यावी, असे निर्देश दिले आहेत. या अपिलात या निर्णयावर आक्षेप घेण्यात आला आहे.

एसएलपी (सी) क्रमांक १३७०८/९५ शी संबंधित अपीलात हरियाणा राज्य विद्युत मंडळाच्या एका माजी कर्मचाऱ्याचा १६.३.७५ रोजी मृत्यू झाला आणि मयत-कर्मचाऱ्याच्या विधवेने ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये कर्मचाऱ्याच्या विधवेच्या मुलाच्या नियुक्तीसाठी निवेदन दिले होते आणि तिने त्यात नमूद केले होते की त्यावेळी सदर अल्पवयीन मुलगा सज्ञान झाला होता आणि त्यामुळे तो नियुक्तीस पात्र होता. परंतु असे निवेदन राज्य विद्युत मंडळाने फेटाळून लावले होते, परंतु प्रतिवादी सोनाना देवी या माजी कर्मचाऱ्याच्या विधवा महिलेने दाखल केलेली रिट याचिका राज्य विद्युत मंडळाला, मृत कर्मचाऱ्याचा वारसदार म्हणून संबंधित प्रतिवादी सोनाना देवी यांचा मुलगा यांना अनुकंपा तत्वावर नियुक्ती देण्याचे निर्देश देऊन मान्य करण्यात आली आहे.

या प्रकरणात राज्य वीज मंडळाच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकिलांनी उमेश एफ. कुमार नवल विरुद्ध हरयाणा राज्य शासन आणि इतर (४ एससीसी १३८) या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयाकडे आमचे लक्ष वेधले आहे. या प्रकरणात अनुकंपा तत्वांवरील नियुक्तीच्या आधारे माजी कर्मचाऱ्याच्या वारसांची वर्ग II च्या पदावर नियुक्ती करण्याची योजना

आखण्यात आली होती. वर्ग- I किंवा वर्ग II मधील नियुक्तीसाठी कोणतीही योजना अनुकंपा तत्वावरील नियुक्तीद्वारे केली जाणार नाही, असे न्यायालयाने या निर्णयात म्हटले आहेच, पण या निर्णयात पुढे असे सूचित करण्यात आले आहे की:

"नियमाप्रमाणे सार्वजनिक सेवेतील नियुक्त्या खुले अर्ज मागवून आणि गुणवत्तेच्या आधारे काटेकोरपणे व्हायला हव्यात. नियुक्तीची इतर कोणतीही पद्धत किंवा इतर कोणताही विचार करण्यास परवानगी नाही. सरकार किंवा सार्वजनिक प्राधिकरण यांना इतर कोणत्याही प्रक्रियेचे अनुसरण करण्याचे किंवा पदासाठी नियमांनी घालून दिलेल्या पात्रतेत शिथिलता आणण्याचे स्वातंत्र्य नाही. मात्र, प्रत्येक प्रकरणात काटेकोरपणे पाळल्या जाणाऱ्या या सर्वसाधारण नियमाला न्यायाच्या हितासाठी आणि काही आपत्कालीन परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी काही अपवाद आहेत. असाच एक अपवाद म्हणजे एखाद्या कर्मचाऱ्याचा नोकरीत असताना मृत्यू होऊन त्याचे कुटुंब अत्यंत गरिबीच्या अवस्थेत आणि उपजीविकेचे कोणतेही साधन नसण्याच्या अवस्थेत असेल तर अशा वेळी उपजीविकेचे काही स्त्रोत उपलब्ध झाल्याशिवाय कुटुंबाला त्यांचा उदरनिर्वाह करता येणार नाही, ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन अशा मयतावर अवलंबून असणाऱ्यांपैकी रोजगारास पात्र ठरू शकणाऱ्या या एकाला लाभदायक रोजगार उपलब्ध करून देण्याची तरतूद नियमावलीत करण्यात आली आहे. अशा प्रकारे अनुकंपा तत्वावर रोजगार देण्याचा संपूर्ण उद्देश कुटुंबाला अचानक आलेल्या संकटावर मात करण्यास सक्षम करणे हा आहे."

(यावर भर दिला)

आमच्यासमोर असे सादर करण्यात आले आहे की, प्रस्तूत न्यायालयाने सदर न्यायनिर्णयात स्पष्टपणे उल्लेख केला आहे की, अशा कुटुंबातील एखाद्या सदस्याला मृत व्यक्तीने धारण केलेल्या पदासाठी कमी पातळीवरचे पद देऊ नये, हा त्यामागचा हेतू आहे. अनुकंपा तत्वावरील रोजगाराचा विचार केवळ खुली भरती करून रोजगार देण्याच्या सर्वसाधारण नियमाला अपवाद मानला जावा आणि अनुकंपा तत्त्वावरील नियुक्तीचा विचार केल्यास कुटुंबाला कमावत्या सदस्याच्या मृत्यूमुळे अचानक उद्भवलेल्या संकटातून बाहेर पडता यावे. अभ्यासू वकिलांनी निर्णयाच्या परिच्छेद ६ कडे ही आमचे लक्ष वेधले आहे जिथे असे सूचित केले गेले आहे की,

"याच कारणास्तव, नियमांमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वाजवी कालावधीनंतर अनुकंपा तत्वावरील नियुक्ती करण्यास परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. अशा प्रकारच्या नियुक्तीसाठी विचार हा निहित हक्क नाही जो भविष्यात कोणत्याही वेळी वापरता येईल. एकमेव कमावत्या व्यक्तीच्या मृत्यूच्या वेळी कुटुंबाला भेडसावणाऱ्या या आर्थिक संकटातून जरी वेळ लोटला तरी कुटुंबाला बाहेर पडता यावे, आणि सदरचे संकट संपल्यानंतर अनुकंपा तत्वावर रोजगार देता येणार नाही, हा त्या मागचा हेतू आहे.

(यावर भर देण्यात आला)

विद्वान वकिलाने ३ नोव्हेंबर १९९५ रोजी निकाल लागलेल्या जगदीश प्रसाद विरुद्ध बिहार

राज्य शासन (१९९५ चा सी.ए. क्र. १०६८२) या प्रकरणातील एक न नोंदवलेला अहवालही आमच्यासमोर ठेवला आहे. या प्रकरणात माजी कर्मचारी असलेल्या वडिलांचे नोकरीत असताना निधन झाले त्यावेळी चार वर्षांच्या अर्जदाराला अनुकंपा तत्त्वावर नियुक्ती देण्याचा प्रश्न विचारार्थ आला. वडिलांचा मृत्यू झाला तेव्हा अपीलकर्ता अल्पवयीन असल्याने त्याने नियुक्तीसाठी अर्ज केल्याच्या तारखेपर्यंत अनुकंपा परिस्थिती कायम असल्याने त्याला अनुकंपा तत्त्वावर नियुक्ती मिळण्याचा अधिकार आहे, असा युक्तिवाद या न्यायालयापुढे करण्यात आला . असा युक्तिवाद कनिष्ठ न्यायालयाने स्वीकारला नाही आणि नियुक्तीसाठी असा दावा फेटाळला असल्याचे मत कायम ठेवत या न्यायालयाने ई ला खालील प्रमाणे सूचित केले आहे :

> “मृत कर्मचाऱ्यावर अवलंबून असलेल्या व्यक्तीच्या नियुक्तीचा मूळ उद्देश कुटुंबातील कमावत्या सदस्याच्या आकस्मिक निधनामुळे कुटुंबाला होणारा अनपेक्षित तात्कालिक त्रास आणि त्रास दूर करणे हा आहे. हा मृत्यू पूर्वी १९७१ मध्ये झाला होता, ज्या वर्षी अपीलकर्ता चार वर्षांचा होता, त्यामुळे त्यानंतर बराच काळानंतर सज्ञान झाल्यानंतर तो नियुक्तीस पात्र आहे, असे म्हणता येणार नाही. दुसऱ्या शब्दांत, जर हा युक्तिवाद मान्य केला गेला तर तो मृत सरकारी कर्मचाऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तिंच्या भरतीची आणखी एक पद्धत आहे असे होईल व त्यास प्रोत्साहन दिले जाऊ शकत नाही व ती बाब भरती नियमांचे उल्लंघन करते.”

राज्य वीज मंडळाच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या अभ्यासू वकिलांनी आमच्यासमोर सादर

केले आहे की, पूर्वी माजी कर्मचाऱ्याच्या नोकरीत असतांना झालेल्या मृत्यूनंतर त्याच्या कुटुंबातील सदस्याला नियुक्ती देण्याची कोणतीही योजना नव्हती, परंतु कुटुंबातील सदस्यांची बिकट परिस्थिती लक्षात घेता संबंधित प्राधिकारी यांनी ठरवून दिलेल्या मर्यादेत आर्थिक मदत देण्याची तरतूद केली गेली.

१९९५ च्या एसएलपी (सी) क्रमांक ७८७८ मध्येही अशी योजना जोडण्यात आली आहे. त्यानंतर शासकीय सेवेत असताना मृत्युमुखी पडलेल्या माजी कर्मचाऱ्याच्या वारसांना अनुकंपा तत्वावर नियुक्ती देण्याबाबत शासनाने काढलेली काही परिपत्रिके स्वीकारण्यात आली. एसएलपी ७६७८/९५ व एसएलपी १३७०८/९५ या संदर्भातील परिशिष्टांवरून असे दिसून येते की, अनुकंपा तत्वावर नियुक्ती मिळण्यासाठी पूर्वी अर्ज करण्याची कोणतीही कालमर्यादा नव्हती. त्यानंतर एक वर्षाच्या कालावधीत तसा अर्ज करणे बंधनकारक करण्यात आले. त्यानंतर ही मुदत माजी कर्मचाऱ्याच्या मृत्यूच्या तारखेपासून तीन वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आली. दोन्ही दिवाणी रिट याचिकांमध्ये माजी कर्मचाऱ्याचा मृत्यू झाला तेव्हा संबंधित वेळी अर्ज करण्याची कोणतीही कालमर्यादा नमूद करण्यात आली नसली तरी तसा अर्ज वाजवी वेळेत करणे आवश्यक होते आणि कोणत्याही परिस्थितीत अशी सवलत दिल्यास माजी कर्मचाऱ्याच्या कुटुंबातील सदस्यांना तात्काळ मदत देणे हा अनुकंपा नियुक्तीचा हेतू निष्प्रभ होईल, असा युक्तिवाद अभ्यासू वकिलांनी केला आहे. एवढ्या प्रदीर्घ कालावधीत मृत - कर्मचाऱ्याचा वारसदार सज्ञान व्हावा आणि त्यानंतर तो नियुक्तीसाठी विचारात घेण्यास पात्र ठरेल, यासाठी वर्षानुवर्षांची मुदतवाढ

देण्यात आली आहे.

आपले उद्दिष्ट सध्या करण्यासाठी अनुकंपा तत्वावरील नियुक्ती तीन वर्षांच्या मुदतीत मर्यादित ठेवता येणार नाही आणि मृत कर्मचाऱ्याच्या सदस्यांना मदत द्यायची असेल तर कुटुंबातील सदस्य सज्ञान होणे आवश्यक आहे आणि त्यानंतर नियुक्तीसाठी अर्ज करण्यास पात्र व्हावे, असा निर्णय उच्च न्यायालयाने दिला.

उमेश कुमार नागपाल (उपरोल्लेखित) (सुप्रा) यांच्या निर्णयात प्रदीर्घ कालावधीनंतर अनुकंपा नियुक्ती देता येणार नाही, असे सूचित करण्यात आले आहे. खुल्या भरतीच्या सामान्य नियमाचा अपवाद म्हणून वाजवी कालावधीत अनुकंपा तत्वावरील नियुक्तीचा हेतू मृत कर्मचाऱ्याच्या कुटुंबातील सदस्यांना भेडसावत असलेल्या तात्कालिक आर्थिक समस्या सोडवणे हा आहे. जगदीश प्रसाद यांच्या प्रकरणात या न्यायालयाच्या दुसऱ्या निर्णयात अपघातात मरण पावलेल्या मृत- कर्मचाऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीच्या नियुक्तीचा मूळ हेतू कर्मचाऱ्याच्या आकस्मिक निधनाने कुटुंबाला होणारा त्रास आणि भेडसावणाऱ्या समस्या दूर करणे हा आहे आणि असा विचार वर्षानुवर्षे बंधनकारक ठेवता येणार नाही, असेही सूचित करण्यात आले आहे.

आपल्याला असे दिसते की या न्यायालयाच्या उपरोक्त निर्णयांमध्ये नमूद केलेले अनुकंपा तत्वांवरील नियुक्तीचे तत्त्व, केवळ वाजवीच नाही तर सरकारी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराच्या तत्त्वाशी सुसंगत आहे. त्यामुळे उच्च न्यायालयाचे आक्षेपित निर्णय टिकवता येणार नाहीत.

त्या दृष्टीने आम्ही दोन्ही अपिलांना परवानगी देत आक्षेपित निर्णय रद्द बातल ठरवले. मात्र, या आदेशामुळे संबंधित अर्जदारांना कौटुंबिक परिस्थिती व आर्थिक परिस्थितीचा संपूर्ण तपशील देऊन तात्पुरत्या किंवा कायमस्वरूपी कर्मचारी म्हणून नियुक्तीच्या प्रकरणाचा विचार करण्यासाठी राज्य वीज मंडळाकडे निवेदन देण्यास मनाई होणार नाही . असे निवेदन दिल्यास संबंधित प्राधिकरण, म्हणजेच हरयाणा राज्य विद्युत मंडळ खटल्याच्या वस्तुस्थितीत अर्जदाराला पात्र ठरेल तेवढ्या सहानुभूतीने विचार करेल, हे संयुक्तिकपणे मान्य आहे.

जी.एन. अपील मंजूर करण्यात येत आहे.

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x